

PÓSÁN LÁSZLÓ

Zarándoklatok, kegyhelyek a középkori Poroszországban

A 13. századi kánonjogászok szerint azok a zarándoklatok, amelyek Jézus földi életének színhelyeire, az apostolfejedelmek küszöbéhez (*ad limina Apostolorum*), azaz az egyház központjába, Rómába, valamint az idősebb Jakab apostol sírjához irányultak, a nagyobb zarándoklatok (*peregrinationes maiores*) csoportjába tartoztak. Minden egyéb zarándoklatot az ún. *peregrinationes minores* kategóriába soroltak.¹ Csukovits Enikő szerint ez utóbbi kategórián belül azonban még legalább három csoport különíthető el. Az elsőbe a több ország vagy régió zarándokait vonzó, európai jelentőségű (interregionális) zarándokhelyek, a másodikba egy nagyobb régió lakosai által ismert (regionális) kegyhelyek, a harmadikba pedig a helyi (lokális) jelentőségű búcsújáró helyek tartoztak.²

A 13. század folyamán a Balti-tenger délkeleti és keleti partvidékén egy szerzetes lovagrend, a Német Lovagrend alapított önálló államot, amely két nagy területből, Poroszországból (mai Észak-Lengyelország és a Kalinyingrád környéki orosz területek) és Livóniából (mai Lettország és Észtország) állt.³ Hasonlóan Európa más vidékeihez, a vallási életben e területeken is fontos szerepe volt a zarándoklatoknak. Jelen írásunkban – terjedelmi okokból – csak a lovagrendi állam gazdagabb és nagyobb lélekszámú részéhez, Poroszországhoz kapcsolódó zarándoklatokkal és kegyhelyekkel foglalkozunk.

Ahogy a középkori Európában mindenhol, úgy Poroszországban is a Szentföldre, Jeruzsálembe irányuló peregrináció számított a legrangosabbnak, de egyúttal ez volt a legtávolabbi, legkockázatosabb és legköltésesebb útvonal is, ezért a lovagrendi államból ilyenre csak ritkán vállalkoztak. A livóniai rendi gyűlés 1443. évi határozata, amely kimondta, hogy a Szentföldre irányuló zarándoklatokat tilos összekapcsolni lisszaboni vagy velencei üzleti tárgyalásokkal,⁴ arra utal, hogy korábban a jeruzsálemi kegyes zarándoklatokat gyakran egyéb, döntően üzleti célokkal együtt szervezték. 1473-ban a danzigi Hedwig Schonowsche

---

¹ Csukovits Enikő: Középkori magyar zarándokok. Bp., 2003. 23.; Fedeles Tamás: „Isten nevében utazunk”. Zarándokok, búcsújárás, kegyhelyek a középkorban. Pécs, 2015. 48.; Schmutge, Ludwig: Kollektive und individuelle Motivstrukturen im mittelalterlichen Pilgerwesen. In: Migration in der Feudalgesellschaft. Hg. Jaritz, Gerhard-Müller, Albert. Frankfurt am Main, 1988. 263–289. itt: 264.

² Csukovits Enikő: Középkori magyar zarándokok i. m. 23.

³ Erről összefoglalóan ld. Pósán László: A Német Lovagrend története a 13. században. Debrecen, 1996.

⁴ Arbusow, Leonid: Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland. Leipzig, 1921. 102.

asszony 2 márkát adományozott egy szentföldi zarándoklatra.⁵ 1477-ben egy thorni (Toruń, Lengyelország) özvegyasszony 17,5 márkát adott arra, hogy női zarándokok elmehessenek a Szent Sírhoz („*Die 17½ mr. seyn der frawen gegeben uff die reisse zum Heiligen Grabe*”).⁶ 1496-ban X. Bogislaw pomerán herceg szervezett zarándokutat a Szentföldre, amelyben néhány danzigi patrícius család tagjai is részt vettek, mint például Eberhard Ferber, a danzigi polgármester fia.⁷

A *peregrinationes maiores* csoportjába tartozó zarándokhelyek közül Róma és a spanyolországi Santiago de Compostela a poroszországi peregrinusok számára sokkal vonzóbb és népszerűbb célpontok voltak, mint Jeruzsálem. Mindkét helyre igen nagy számban mentek zarándokok. A római peregrináció egész Európában az 1300-ban meghirdetett Szentévhöz kapcsolódóan lendült fel, ami bűnbocsánatot ígért mindenkinek, aki két héten keresztül felkereste Rómában a Szent Péter- és Szent Pál-kegyhelyeket.⁸ Az oklevelek tanúsága szerint a porosz területekről már a 14. század első negyedében indultak zarándokok Rómába. Egy 1323-ból származó oklevél például arról számolt be, hogy egy bizonyos Arnold Rische, Neustadt Thorn (Toruń, Lengyelország) polgára fogadalmat tett, hogy elzarándokol Rómába.⁹ Egy 1372. évi oklevél szerint Arnold Lorber thorni polgár kelt útra az Örök Városba.¹⁰ A zarándokok száma természetesen a meghirdetett Szentévekhez kapcsolódóan jóval magasabb volt. 1350-ben például Thorn és Danzig (Gdańsk, Lengyelország) városokból sokan zarándokoltak el Rómába. Természetesen kegyes zarándoklatokra más években is vállalkoztak a porosz hívek. 1378-ban a danzigi Hermann von Ruden, 1389-ben pedig négy danzigi asszony és egy klerikus kereste fel Rómát.¹¹ Altstadt Thorn bírósági könyvébe 1391-ben azt jegyezték fel, hogy Margarethe Kanelynne asszony egy római zarándokúton halt meg, ahol más társai is voltak („*vrowe Margrite Kanelynne noch irem tode hat gelassin, dy uff deme Romwege starb vnd wart der vrowien Mat[is] Wizne czugeteilit mit rechte, wenne sy neher dorczu gesippet was vnd an sy was gestorbin*”).¹² A források szerint Tideman Herborn, Heinrich Kammersse és Hrtwig Pful thorni városi tanácsosok szintén egy római zarándoklat során haltak meg 1391-ben, ahogyan Gerhard von Allen thorni polgár is 1396-ban. 1408-ban ismét két thorni patrícius, magisztrátusi tag, Tilmann von Walle és Jakob Reusse zarándolt Rómába.¹³ 1429-ben egy Wilhelm nevű danzigi polgár zarándokolt el az egyház központjába.¹⁴ 1450-ben, az újabb jubileumi évben különösen sokan vál-

⁵ Tandecki, Janusz: Wallfahrten der Bürger aus den grossen preussischen Städten im Mittelalter und an der Schwelle zur Neuzeit. Bulletin der Polnischen Historischen Mission 10 (2015) 95–118. itt: 112.

⁶ Księga długów miasta Torunia z okresu wojny trzynastoletniej. Wyd. Ciesielska, Karola–Janusz-Biskupowe, Irina. Toruń, 1964. 215.

⁷ Tandecki, Janusz: Wallfahrten i. m. 111.

⁸ Sigal, Pierre A.: Isten vándorai. Középkori zarándoklatok és zarándokok. Bp., 1989. 109–110.

⁹ Kirchliches Urkundenbuch der Neustadt Thorn 1263-1455. Hrsg. Semrau, Arthur. *Mitteilungen des Copernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn* 38 (1930) 65–126. itt: Nr. 5.

¹⁰ Uo. Nr. 12.

¹¹ Tandecki, Janusz: Wallfahrten i. m. 108–109.

¹² Liber scabinorum Veteris Civitatis Thorunensis 1363-1428. Ed. Kaczmarczyk, Kazimierz. Toruń, 1936. Nr. 320.

¹³ Semrau, Arthur: Katalog der Geschlechter der Schöffenbank und des Ratsstuhls in der Altstadt Thorn 1233-1602. *Mitteilungen des Copernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn* 46 (1938) 87.

¹⁴ Tandecki, Janusz: Wallfahrten i. m. 109.

lalkoztak római zarándoklatra a lovagrendi államból. A pomerániai, kulmi, erlandi és samlandi püspökségekből – a püspöki levelek tanúsága szerint – tekintélyes zarándokcsapatok szerveződtek, s keltek útra.¹⁵ Azt, hogy a porosz városok részvétele a római zarándoklatokban milyen mértékű volt, bizonyítja a porosz városok elbingi (Elbląg, Lengyelország) gyűléséről 1450-ből fennmaradt beszámoló, mely szerint kb. 2000 ember azért nem tudott a jubileumi peregrinációban részt venni, mert ahhoz nem volt elegendő pénze. A danzigi Arnd Becker felesége 1473-ban végrendeletében 40 márkát hagyott egy Rómába, Assisibe vagy Aachenbe menő zarándoklat finanszírozására. Az 1425–1515 közötti elbingi testamentumok tanúsága szerint ezen időszakban a városból 55 fő vállalkozott zarándokútra, ebből 23 Rómába.¹⁶ A lovagrendi állam északkeleti részéről, Livóniából is voltak olyanok, akik elzarándokoltak az Örök Városba. Egy 1457-ből származó oklevél például arról tudósított, hogy egy revali (Tallin, Észtország) polgárt éppen egy Rómába tartó zarándoklat során ért a halál.¹⁷

A harmadik nagy peregrinációs úti cél, a hispániai Santiago de Compostela Poroszországban szintén kedvelt és sokak által látogatott kegyhely volt. Ez részben azzal is összefüggésben lehetett, hogy Szent Jakab egyúttal a Német Lovagrend védőszentjei, patrónusai közé tartozott.¹⁸ Népszerűségét azonban leginkább annak köszönhetette, hogy az Ibériai-félszigetre vezető szárazföldi út során a poroszországi peregrinusok más európai zarándokhelyeket is felkereshettek (a brandenburgi Wilsnackot, a Rajna-vidéken Köln és Aachen városokat, vagy a különböző francia kegyhelyeket).¹⁹ A szárazföldi út persze hosszú ideig tartott, ezért azok, akik gyorsabban akartak elérni Hispániába, a tengeri utat választották. A források szerint 1377-ben Danzigból egy zarándokkal teli hajó indult el Santiago de Compostelába.²⁰ 1400-ban a Santiago-zarándokoknak kb. 12%-a volt német, ebből 21 név szerint is ismert, s ezek közül 2 Danzigból érkezett.²¹ Johann von Posilge porosz krónikás feljegyzése szerint 1417-ben nagyszámú zarándok kelt útra Poroszországból Szent Jakab hispániai sírjához („*Ouch ws dys jar eine grose vart zcu senthe Jacob zcu Compostelle von*

¹⁵ Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, XX. Hauptabteilung. Historisches Staatsarchiv, Deutschordensbriefarchiv (továbbiakban: OBA) Nr. 10151, 10152, 10153, 10149.

¹⁶ Tandecki, Janusz: Wallfahrten i. m. 109–110.

¹⁷ Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch Teil I/11: 1450-1459. Hrsg. Hildebrand, Hermann. Reval, 1905. Nr. 671.

¹⁸ Witkowska, Alexandra: Das Patrozinium des hl. Apostels Jakobus in der mittelalterlichen Diözese Krakau. In: Der Jakobuskult in Ostmitteleuropa. Austausch – Einflüsse – Wirkungen. Hrsg. Herbers, Klaus–Bauer, Dieter R. (Jakobus Studien 12) Tübingen, 2003. 113–136. itt: 130.; Arnold, Udo: Der Deutsche Orden und der Jakobuskult. In: Oberdeutsche Reichstädte und ihre Heiligenkulte – Traditionen und Ausprägungen zwischen Stadt, Ritterorden und Reich. Hrsg. Herbers, Klaus–Plötz, Robert (Jakobus Studien 16) Tübingen, 2005. 171–194. itt: 172.

¹⁹ Tandecki, Janusz: Wallfahrten i. m. 97.

²⁰ Die Recesses und andere Akten der Hansetage von 1256-1430. Hanserecesse. 1. Abt. Bd. III. (= HR III.) Hrsg. Koppmann, Karl. Leipzig, 1875. Nr. 122.; Favreau-Lilie, Marie-Luise: Von Nord- und Ostsee aus „Ende der Welt“: Jakobspolger aus dem Hanseraum. Hansische Geschichtsblätter 117 (1999) 93–130. itt: 106., 109., 112.

²¹ Samsonowicz, Henryk: Jakobuskult und Jakobuswege in Polen. In: Der Jakobuskult in Ostmitteleuropa i. m. 75–81. itt: 78.

vil lutin, dy dar zcogin us manchin landin)²² Jakob Lubbe krónikája arról számolt be, hogy három évvel később, 1420-ban a lovagrendi államból ismét tekintélyes zarándokcsapat indult el Hispániába („*Machende sichauf mit anderer erbarn gottfurchtigen geselschaft nach seinem czwanzigsten jahre, vater und mutter segnende und liesz sich mitt ihnen in Hispanien zu seiner lieben patronen grabe*”).²³ A Santiago de Compostelába menő zarándoklatok támogatására Poroszországban a 15. században ún. Szent Jakab társaságok szerveződtek, az első 1420-ban Rastenburchban (Kętrzyn, Lengyelország).²⁴ Az ermlandi püspökségben a 15. században négy Szent Jakab társaság is alakult.²⁵ Caspar Weinreich krónikája megemlékezik arról, hogy 1479-ben egy danzigi zarándoktársaság indult el Spanyolországba („*Item dise yor war zu S. Jacob das gulden yor, do war Christhoff Beier mit Kleisz Vosz hingesigelt in der stillen woche*”).²⁶ Johann Erckel elbingi polgármester 1487-ben a Santiago de Compostelába tett zarándoklatról hazatérőben, Amszterdamban halt meg.²⁷

A *peregrinationes maiores* csoportjába tartozó kegyhelyek mellett a középkori Poroszországból sokan keresték fel az európai jelentőségű (interregionális) zarándokhelyeket is. Ezek közül Aachen számított a legnépszerűbb célpontnak, ahol Nagy Károly sírja és számos Szűz Mária-relikvia vonzotta a zarándokokat. Egy 1323. évi oklevél Neustadt Thorn városában már szólt Aachenbe menő peregrinációról.²⁸ 1332-ben is volt egy thorni asszony, aki Aachenbe zarándokolt.²⁹ Johann von Posilge leírása szerint 1405-ben olyan nagy zarándokszereg indult szárazföldi úton Poroszországból Aachenbe, hogy útközben sokaknak a pusztán földön kellett aludni, mert a városokban és a falvakban nem volt annyi embernek szállás.³⁰ Egy 1426. május 9-én Königsbergben (Kalinyingrad, Oroszország) kiállított oklevélben arról olvashatunk, hogy innen, Königsberg térségéből indultak zarándokok Aachenbe.³¹ Egy hónappal később, Thorn városának tanácsa számolt be arról, hogy zarándokok keltek útra Aachenbe.³² Köln, a Felső-Elzász területén fekvő Thann, a brandenburgi Wilsnack, a franciaországi Rocamadour, vagy a norvégiai Trondheim, az Európa északi részén elterjedt Szent Olaf-kultusz központja szintén szerepelt a poroszországi zarándoklatok úti céljai között.³³ A források szerint ezek közül Köln és Wilsnack volt a Poroszországból leginkább látogatott kegyhely.³⁴

²² Johann von Posilge: Chronik des Landes Preußen. In: Scriptorum rerum prussicarum. Bd. I-V. Hg. Hirsch, Theodor-Toeppen, Max-Strehlke, Ernst. Leipzig, 1861–1874. (továbbiakban: SRP) itt: III. 372.

²³ Jacob Lubbes's Familienchronik. In: SRP IV. 694.

²⁴ Arnold, Udo: Der Deutsche Orden und der Jakobuskult i. m. 183.

²⁵ Matern, Georg: Die kirchlichen Bruderschaften in der Diözese Ermland. Braunsberg, 1920. 91–95.

²⁶ Caspar Weinreichs Danziger Chronik. In: SRP IV. 743.

²⁷ Peter Himmelreichs Elbinger Chronik. Hg. Toeppen, Max. Leipzig, 1881. 51.

²⁸ Kirchliches Urkundenbuch der Neustadt Thorn i. m. Nr. 5.

²⁹ Tandecki, Janusz: Wallfahrten i. m. 97.

³⁰ Posilge, SRP III. 280–281.

³¹ OBA Nr. 4585.

³² OBA Nr. 4598.

³³ Krötzel, Christian: Über die Ostsee: Pilger und Studenten als Faktoren des Kulturtransfer im Mittelalter. In: Die Stadt im europäischen Nordosten. Kulturbeziehungen von der Ausbreitung des Lübisches Rechts bis zur Aufklärung. Hrsg. Schweitzer, Robert-Bastmann-Bühner, Waltraud. Helsinki-Lübeck, 2001. 131–152. itt: 133–135.; Röpcke, Andreas: Die Wallfahrt der Seeländer zum Heiligen Theobald im Spätmittelalter. *Bulletin der Polnischen Historischen Mission* 10 (2015) 309–324. itt: 309–314.

³⁴ OBA Nr. 4585.

A regionális jelentőségű zarándokhelyek közül a porosz zarándokok többnyire a krakkói Szent Szaniszló ereklyéit keresték fel, mint például a krónikát is író danzigi kereskedő, Jakob Lubbe, aki 1469-ben vett részt krakkói zarándoklaton.³⁵ A porosz városok és Krakkó kereskedői között élénk gazdasági kapcsolatok voltak a középkorban,³⁶ s ez a körülmény minden bizonnyal szerepet játszott Szent Szaniszló ereklyéinek megismerésében, kultuszának ápolásában. A rigai dómban őrzött ereklye, a Szent Vér felkeresése ugyancsak szerepelt a porosz peregrinusok úti céljai között.³⁷

Poroszországon belül szintén voltak zarándokhelyek, s közülük néhány nem csak lokális, hanem regionális jelentőséggel is bírt. Marienburgot (Malbork, Lengyelország) például, amely 1309-től a Német Lovagrend székhelye volt,³⁸ már a kezdetektől zarándokhelyként ismerték.³⁹ A Német Lovagrend különösen tisztelte Szűz Máriát, Krisztus anyját. Ő volt a lovagok legfőbb patrónusa, s ezt a tényt a Rend neve is egyértelműen kifejezte: „*Fratres Domus hospitalis Sanctae Mariae Theutonicorum in Ierusalem*”, illetve „*brüdere von dem spitåle sente Marien des Thûschen hûses von Jherusalem*”.⁴⁰ A Szűz Mária nevét viselő lovagrendi székhely ugyancsak a Mária-tiszteletet fejezte ki.⁴¹ Marienburg városában egészen a középkor végéig nagy tisztelet övezte a városkapunál álló Mária-kápolnában lévő csodatévő Szűz Mária-képet, a lovagrendi várban pedig az ott összegyűjtött s folyamatosan gyarapodó ereklyék vonzották a zarándokokat.⁴² A legfontosabb marienburgi ereklyék a Szent Kereszt darabjai voltak. A legelső darabot még a 13. század első harmadában II. Frigyes császár ajándékozta Hermann von Salza nagymesternek, aki a relikviát Poroszországba küldte.⁴³ A Szent Kereszt második darabja 1374-ben, V. Károly francia király jóvoltából került Marienburgba.⁴⁴ Utóda, VI. Károly 1383-ban a Szent Kereszt harmadik darab-

³⁵ Możdzeń, Julia: Jakob Lubbes Familienaufzeichnungen als Zeugnis der Lebensselbstdarstellung eines Krämers im Danzig um die Wende des 15. Jahrhunderts. *Bulletin der Polnischen Historischen Mission* 8 (2013) 187–233. itt: 202.

³⁶ A porosz–krakkói kereskedelmi kapcsolatokról a középkorban ld. Pósan László: Magyar–porosz kereskedelmi kapcsolatok a középkorban. In: Válság – kereskedelem. *Magyar gazdaságtörténeti évkönyv* 2016. Szerk. Kövér György–Pogány Ágnes–Weisz Boglárka. Bp., 2016. 303–332.

³⁷ Krötzel, Christian: Über die Ostsee i. m. 134.

³⁸ Powierski, Jan: Chronologia początków Malborka. *Zapiski Historyczne* 44 (1979) 2. sz. 3–4.; Mierzwiński, Mariusz: Die Marienburg. Das Schloß des Deutschen Ordens. Bydgoszcz, 1998. 13–14.; Torbus, Tomasz: Zamki krzyżackie. Wrocław, 2010. 120–121.

³⁹ Zacharias, Rainer: Die Reliquienwallfahrt zur Hochmeisterresidenz Marienburg. *Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands* 50 (2002) 11–35. itt: 15.

⁴⁰ Die Statuten des Deutschen Ordens nach den ältesten Handschriften. Hrsg. Perlbach, Max. Halle, 1890. 27.

⁴¹ Gärtner, Kurt: Marienverehrung und Marienepik im Deutschen Orden. In: Mittelalterliche Kultur und Literatur im Deutschordensstaat in Preussen: Leben und Nachleben. Hrsg. Wenta, Jarosław–Hartmann, Sieglinde–Vollmann–Profe, Gisela. Toruń, 2008. 395–410. itt: 396.; Zacharias, Rainer: Marienburg ist nach der Jungfrau Maria benannt. *Westpreußen-Jahrbuch* 60 (2010) 5–22.

⁴² Zacharias, Rainer: Marienburg, Wallfahrtsort zwischen Spiritualität und Herrschaft. In: Sztuka w kręgu zakonu krzyżackiego w prusach i inflantach. Wyd. Bojarska, Agnieszka (Studia Borussico-baltica Torunensia historiae artium 2) Toruń, 1995. 67–91. itt: 79.

⁴³ Petri de Dusburg: *Chronica terrae Prussiae*. In: SRP I. 53.

⁴⁴ Zacharias, Rainer: Die Reliquienwallfahrt zur Hochmeisterresidenz i. m. 18.

ját is a Német Lovagrendnek adományozta („*eyn gros stucke von dem heyligin cruce*”).⁴⁵ A középkori Poroszországban különleges jelentőségű volt a Szent Kereszt kultusza. Gottfried von Hohenlohe nagymester (1297–1303) korától a legmagasabb liturgiai rangra (*totum duplex*) emelkedett a Szent Kereszt ünnepe, amit Werner von Orseln nagymester (1324–1330) is megerősített.⁴⁶ A lovagrendi nyilvántartások szerint 1394 és 1439 között Krisztus keresztjének darabjai mellett Szent Ágnes-, Szent Eufémia-, Szent Erzsébet-, Szent Katalin- és Szent Antal-ereklyék is kerültek Marienburgba,⁴⁷ továbbá 1415-ben egy kép Szent Barbaráról.⁴⁸ Jakab samlandi püspök már 1344-ben 40 napi bűnbocsánatot ígért mindazoknak, akik elzarándokoltak a marienburgi relikviákhoz.⁴⁹ Ezt erősítette meg VI. Ince pápa 1358-ban, amikor szintén 40 napi bűnbocsánatot hirdetett a Marienburgba zarándoklóknak.⁵⁰ A lovagrendi várban őrzött relikviákat azonban nem lehetett bármikor felkeresni és megtekinteni. 1389-ben VI. Orbán pápa úgy rendelkezett, hogy a szerzetes lovagok azokat csak ötévente tárhatják a laikusok elé, azaz csak ötévente lehetett marienburgi zarándoklatokat tartani, de ott már nem 40 nap bűnbocsánatot nyert az, aki zarándoklatra vállalkozott, hanem teljes búcsút.⁵¹ Az ötévenkénti marienburgi zarándoklat Szent Fülöp és Szent Jakab napján (május 1.) kezdődött, és nyolc napig tartott. Az esemény csúcspontját május 3., a Szent Kereszt megtalálásának (*inventio sanctae crucis*) napja jelentette.⁵² Magától értetődően ebben az időben tartották a marienburgi éves vásárt is, amely – a kegyhelyhez hasonlóan – régiókon átnyúló jelentőségű volt.⁵³ Altstadt Elbing városának feljegyzései szerint például két elbingi polgár, egy bizonyos Johann és Claus Wulff Szent Fülöp és Szent Jakab napjára utazott el Marienburgba, az ottani vásárra (s egyúttal az ottani zarándoklaton is részt vett).⁵⁴ A nagymesteri székhelyen őrzött ereklyéket a lovagrendi vár Szűz Mária-

⁴⁵ HR III. 139.; Kwiatkowski, Stefan: Klimat religijny w diecezji pomezańskiej u schyłku XIV i pierwszych dziesięcioleciach XV wieku. Toruń, 1990. 86.

⁴⁶ Statuten i. m. 144., 147.; Jähmig, Bernhart: Festkalender und Heiligenverehrung beim Deutschen Orden in Preußen. Ordines Militares. Colloquia Torunensia Historica 7 (1993) 177–188. itt: 181.; Dygo, Marian: Die Kultur des Deutschordenslandes Preussen: Das Problem der Eigentümlichkeit der Region. In: Mittelalterliche Kultur und Literatur i. m. 57–79. itt: 59.; Löffler, Anette: Die Liturgie des Deutschen Ordens in Preußen. Ritus und Heiligenverehrung am Beispiel des Festes Visitatio Mariae anhand der Königsberger Fragmentüberlieferung. *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung* 47 (1998) 3. sz. 371–382. itt: 372.; Pószán László: Egyházi ünnepek és vallásosság a Német Lovagrend államában. In: Ünnepek, ünnepkörök történelmi és néprajzi vonatkozásai. Szerk. Bartha Elek–Csiszár Imre–Forisek Péter. Debrecen, 2013. 31–40. itt: 33.

⁴⁷ Das Marienburger Ämterbuch. Hrsg. Ziesemer, Walther. Danzig, 1916. 122–135.

⁴⁸ Posilge, SRP III. 357.

⁴⁹ Preußisches Urkundenbuch Bde. I,1–VI,2. Hgg. Philippi, Rudolf–Woelky, Carl Peter–Seraphin, August–Hein, Max–Maschke, Erich–Koeppen, Hans–Conrad, Klaus. Königsberg–Marburg, 1982–1986. (= PUB) itt: PUB III. Nr. 697.

⁵⁰ Voigt, Johannes: Geschichte Marienburg, der Stadt und des Haupthauses des Deutschen Ritterordens in Preußen. Königsberg, 1824. 536–537.

⁵¹ Codex diplomaticus Prussicus. Tom. I–VI. Hrsg. Voigt, Johannes. Königsberg, 1836–1861. IV. Nr. 57.

⁵² Jähmig, Bernhart: Festkalender i. m. 181.; Pószán László: Egyházi ünnepek i. m. 33.

⁵³ Czaja, Roman: Jahrmärkte im Ordensland Preußen im Mittelalter. In: Das Preußenland als Forschungsaufgabe. Eine europäische Region in ihren geschichtlichen Bezügen. Festschrift für Udo Arnold. Hg. Jähmig, Bernhart–Michels, Georg. Lüneburg, 2000. 319–328.

⁵⁴ Nowa księga rachunkowa Starego Miasta Elbląga 1404–1414, I. Wyd. Pelech, Markian. Warszawa–Poznań–Toruń, 1987. 125.

templomában mutatták be, s ott állították ki a pápai búcsút engedélyező bullát is („*do die bulle anhenget*”).⁵⁵

Johann von Posilge krónikája szerint 1400-ban Vytautas litván nagyfejedelem felesége, Anna zarándokolt el Poroszországba, ahol Marienburg mellett több más búcsújáró helyet is felkeresett. Ellátogatott Brandenburg városába (Usakovó, Oroszország), Marienwerderbe (Kwidzyn, Lengyelország) és Althaus Kulmba (Chełmno, Lengyelország): „*czu Marienburg von dome homeister [...] czu sinte Katherinnen czu Brandenburg, und czu Marienwerder und czu sinthe Barbaran czum Aldenhuse reiste*”.⁵⁶ A brandenburgi székesegyházban azokat a Szent Katalin-relikviákat őrizték, amelyeket IV. Károly német–római császár ajándékozott a Német Lovagrendnek. 1389-ben Geldern hercege is elzarándokolt a brandenburgi Szent Katalin templomba.⁵⁷ A marienwerderi dómban ugyancsak a Szent Kereszthez kapcsolódó néhány ereklyét lehetett felkeresni, Althaus Kulmba pedig Szent Barbararelikviákat őriztek.⁵⁸ Szent Katalin napja (november 25.) szintén *totum duplex* rangú egyházi ünnep volt Poroszországban.⁵⁹ Szent Katalinhoz kapcsolódó ereklyék azonban nem csak Marienburgban és Brandenburgban voltak, hanem a Königsbergtől (Kalinyingrád, Oroszország) 10 kilométerre, a Pregel (Pregolja) folyó mellett fekvő egykori Arnau falu (ma már nem létezik⁶⁰) Szent Katalin-templomában is, amely a 14. században szintén messze földön ismert zarándokhellyé vált. 1344-ben például Vilmos, Hollandia grófja látogatott el oda, Johann, Blois grófja pedig kétszer is felkereste 1369-ben.⁶¹ A Königsbergtől 7 kilométerre nyugat felé található Juditten faluban (ma már nem létezik⁶²) az ottani Szűz Mária-szentélyt látogatták a zarándokok. Blois grófja, Johann, amikor először járt Poroszországban, 1363 májusában ezt a kegyhelyet kereste fel.⁶³ Figyelemre méltó, hogy a flandriai és brabanti vezeklő zarándoklatokat tartalmazó penitenciás könyve Arnau és Juditten templomainak és ereklyéinek felkeresését egy lapon említette a római és a santiagoói (hispaniai) zarándoklatokkal.⁶⁴ Ez azért fordulhatott elő, mert a 14. században Königsberg volt a pogány litvánok elleni hadjáratok gyülekezőhelye, kiindulópontja, a litván hadjáratok pedig keresztes vállalkozásnak minősültek, és teljes bűnbocsánattal jártak. A késő középkorban azok, akik felkeresték Arnau vagy Juditten zarándokhelyeit, lényegében a litvánok elleni hadjáratra érkeztek Poroszországba.⁶⁵ A Königsberg városában lévő Szent Antal-kápolnát felkeresőket XI.

⁵⁵ Das Marienburger Treßlerbuch der Jahre 1399-1409. Hrsg. Joachim, Erich. Königsberg, 1896. 62.

⁵⁶ Psilge, SRP III. 238.

⁵⁷ Paravicini, Werner: Die Preussenreisen des europäischen Adels. Teil 1. (Beihefte der Francia Bd. 17/1) Sigmaringen, 1989. 305.

⁵⁸ Nikolaus von Jeroschin: Kronike von Pruzinlant. In: SRP I. 376–379.; Zacharias, Rainer: Die Reliquienwallfahrt i. m. 17.; Dygo, Marian: Die Kultur des Deutschordenslandes i. m. 95–97.

⁵⁹ Statuten i. m. 147.

⁶⁰ Hermanowski, Georg: Ostpreußen. Wegweiser durch ein unvergessenes Land. Augsburg, 1996. 46.

⁶¹ Paravicini, Werner: Die Preussenreisen i. m. 305.

⁶² Hermanowski, Georg: Ostpreußen i. m. 145.

⁶³ Paravicini, Werner: Die Preussenreisen i. m. 305.

⁶⁴ Uo. 306.

⁶⁵ Ehlers, Alex: Die Ablaßpraxis des Deutschen Ordens im Mittelalter. (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens 64) Marburg, 2007. 75.; Plattner, Philipp: Bewaffnete Pilgerfahrt. Die Preussenfahrt Herzog Leopolds III. von Österreich (1372). *Bulletin der Polnischen Historischen Mission* 10 (2015) 197–226. itt: 202.

Gergely pápa 1376. augusztus 11-én 50 nap bűnbocsánatban részesítette.⁶⁶ Marienwerdernek mint zarándokhelynek a jelentőségét a 14. század végétől Montau-i Dorottya növekvő tisztelete, kialakuló kultusza is erősítette, aki hosszú évekig itt élt istenfélő életet, és 1394-ben itt halt meg, itt temették el. Konrad von Jungingen nagymester már 1395 szeptemberében kezdeményezte IX. Bonifác pápánál szentté avatását. A pápa 1404. március 18-án kiadott bullája el is indította a kanonizációs folyamatot.⁶⁷ Dorottya marienwerderi sírja nagyon gyorsan búcsújáró helyé vált. Amikor például 1396-ban Christburg (Dzierzgoń, Lengyelország) várának egyik tornyába villám csapott, a Hauskomtur, Albert von Tonnen Montau-i Dorottya-hoz fohászzkodott, és csoda történt: a tűz kialudt. Ezt követően Albert von Tonnen hét másik szerzetes lovaggal együtt elzarándokolt Marienwerderbe, Dorottya sírjához.⁶⁸

Az európai jelentőségű, széles körben ismert poroszországi zarándokhelyek mellett több helyi (lokális) búcsújáró hely is létezett. VI. Orbán pápa 1382. május 2-án kiadott oklevele szerint mindazok, akik elzarándokoltak a danzigi Szűz Mária-templomba, 100 nap bűnbocsánatot nyertek.⁶⁹ Később a danzigi zarándoklattal elnyerhető bűnbocsánati napok száma lecsökkent, mert 1406-ban Johannes gnieźnoi érsek és kilenc lengyel püspök már arról tájékoztatta a lengyelországi híveket, hogy a danzigi Szűz Mária-templomba történő zarándoklat 40 napi bűnbocsánatot eredményez.⁷⁰ A változás oka minden bizonnyal az volt, hogy eredetileg a magasabb bűnbocsánat összekapcsolódott a zarándokoknak a templom építéséhez adott kegyes adományával, a 15. századra azonban az építkezés már befejeződött. Persze az sem számított általánosnak, hogy egy olyan templomba, amelynek felkeresése csak bizonyos számú napra vonatkozó bűnbocsánatot jelentett, s nem teljes búcsút, e célból bármikor el lehetett zarándokolni. Egyes templomok csak meghatározott időpontban nyertek ilyen ún. búcsújogot. A danzigi Szent Erzsébet-templom például 1390-ben és 1395-ben kapta meg ezt a jogot, amikor a laikus hívek azzal, hogy oda betették a lábukat, meghatározott mértékű bűnbocsánatban részesültek.⁷¹ Strasburg város (Brodnica, Lengyelország) plébániatemplomának a Német Lovagrend a helyi plébánoson keresztül csodatévő keresztet adományozott, ami a későbbiekben poroszországi vonatkozásban jelentős zarándokhelyé tette a várost.⁷² Más esetben is volt példa arra, hogy a lovagrend a fennhatósága alá tartozó területeken a vallásos élet erősítése céljából egy-egy plébániának kisebb-nagyobb ereklé-

⁶⁶ Codex diplomaticus Warmiensis oder Regesten und Urkunden zur Geschichte Ermlands. Bde. I-IV. Hrsg. Woelky, Carl Peter-Röhrich, Viktor. Braunsberg, 1874. (= CDW) itt: CDW III. Nr. 17.

⁶⁷ Triller, Anneliese: Die Heilige Dorothea von Montau in ihrem Verhältnis zum Deutschen Orden und die Deutschordensmitglieder im Kanonisationsprozess Dorotheas 1404-1406. In: Von Akkon bis Wien. Studien zur Deutschordensgeschichte von 13. bis zum 20. Jahrhundert. Hrsg. Arnold, Udo. (*Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens* 20) Marburg, 1978. 76–83. itt: 76.; Stachnik, Richard–Triller, Anneliese: Dorothea von Montau. Eine preußische Heilige des 14. Jahrhunderts. Münster, 1976. 105–106.

⁶⁸ Triller, Anneliese: Die Heilige Dorothea i. m. 79.

⁶⁹ Simson, Paul: Geschichte der Stadt Danzig bis 1626. Bd. III.: Urkunden bis 1626. Danzig, 1918. Nr. 104.

⁷⁰ Uo. Nr. 119.

⁷¹ Oliński, Piotr: Die zentrale Funktion der religiösen Stiftungen in den preussischen Städten vom 14. bis zum 16. Jahrhundert. In: Städtelandschaften im Ostseeraum im Mittelalter und in der Frühen Neuzeit. Hg. Czaja, Roman–Jahnke, Carsten. Toruń, 2009. 141–154. itt: 150.

⁷² OBA Nr. 215.

ket adományozott, amelyek az adott falu vagy kisváros templomát a tágabb környéken élők számára is vonzóvá tették. Birgelau (Zamek Bierzglowski, Lengyelország) komtúrja, Burchard von Assenburg például 1368. február 4-én Hitzkirch falu plébánosának adta Szent Vitális és Szent Pankratiusz vértanúk ereklyéit.⁷³ 1324. december 18-án Ottó kulmi püspök 40 napi bűnbocsánatot ígért mindazoknak, akik felkeresik az elbingi Szentlélek-ispotályt, ott imádkoznak, megemlékeznek az elhunytakról és kegyes adományt tesznek.⁷⁴ Az elbingi ispotály mellett általában a többi ispotály és kolostor is, különösen egyházi ünnepek alkalmával, búcsújáró helyé, zárandokcélponttá vált.⁷⁵ 1468-ban például a Heiligenbeil (Mamonovó, Oroszország) városkában lakó Jakob Geydow és felesége Braunsbergbe (Braniewo, Lengyelország) zárandokolt, és az ottani ispotálynak lelki üdvösségük érdekében 10 márkát adományoztak.⁷⁶

Bűnbocsánatot azonban zárandoklat nélkül is lehetett nyerni, ha az ember támogatta valamelyik templom, kolostor vagy ispotály építését. Friedrich kulmi püspök például már 1272-ben bűnbocsánatot ígért mindenkinek, aki segítséget nyújtott a Kulm (Chełmno, Lengyelország) városában az apácakolostor építéséhez.⁷⁷ 1281 szeptemberében Werner kulmi püspök az elbingi ispotály támogatására szólított fel, amiért 40 nap bűnbocsánatot helyezett kilátásba.⁷⁸ 1254. május 21-én IV. Ince pápa 40 napi bűnbocsánatban részesítette azokat, akik anyagilag támogatták a kulmi székesegyház építését.⁷⁹ 1420 tavaszán Peter Bayseman braunsbergi polgár és felesége, Gertrúd, búcsúcédulát vásárolt a plébániatemplomban, hogy a vétellárral a harangtorony felépítését támogassák.⁸⁰

A poroszországi zárandoklatok legfontosabb indítéka vallásos jellegű volt. A legtöbb zárandok bűnbánatot tartott és bűnbocsánatot keresett. De voltak olyanok is, akik valamilyen válsághelyzetben kérték a szentek közbenjárását és az Úr segítségét. Mások hálaadásból, köszönetet mondani zárandokoltak el egy-egy kegyhelyre. Egy Wilhelm nevű danzigi férfi például egy tengeren átélt nagy vihar során tett esküt arra, hogy ha Isten kegyelméből megmenekül, elzarándokol Rómába és Santiago de Compostelába, amit 1432-ben meg is tett. 1468-ban Jakob Lubbe danzigi patrícus egy súlyos betegségből való felépülésért, hálaadásként zárandokolt el Kölnbe és Aachenbe.⁸¹ Sokan vezeklésként, büntetésként keltek útra valamelyik zárandokhelyre, de nem feltétlenül saját elhatározásból, hanem a bűnelkövetőt egyfajta száműzetésre, vezeklő zárandoklatra kötelezték, aki ily módon mentesült a büntetés alól. Ez a fajta „kényszerzarándoklat” Németországban (s különösen Németalföldön) már a 13. században ismert volt, s innen terjedt el Csehországba, Sziléziába, Lengyelországba, Magyarországra, Skandináviába, vagy éppen Poroszországba, de Dél-Franciaországban is gyakran alkalmazták.⁸² Az ilyen vezeklő zárandoklat során, különösen, ha az gyilkossági ügyhöz kapcsolódott, az elkövető a saját lelki üdvössége mellett az áldo-

⁷³ PUB VI,2. Nr. 645.

⁷⁴ Urkundenbuch des Bisthums Culm Bd. I. Hrsg. Woelky, Carl Peter. Danzig, 1885. (=UBC I.) Nr. 205.

⁷⁵ Oliński, Piotr: Die zentrale Funktion i. m. 149.

⁷⁶ PUB VI,2. Nr. 664.

⁷⁷ UBC I. Nr. 82.

⁷⁸ UBC I. Nr. 98.

⁷⁹ UBC I. Nr. 34.

⁸⁰ CDW IV. Nr. 99.

⁸¹ Tandeki, Janusz: Wallfahrten i. m. 103–109.

⁸² Cukovits Enikő: Középkori magyar zárandokok i. m. 54.; Sigal, Pierre A.: Isten vándorai i. m. 21–22.

zat lelki üdvéért is zarándokolt. Erik dán király például 1310-ben úgy rendelkezett, hogy emberölés esetén a meggyilkolt lelki üdvéért a tettes köteles elzarándokolni Rómába vagy Santiago de Compostelába.⁸³ 1323. január 21-én Arnold Rische Neustadt Thorn tanácsa előtt ígéretet tett, hogy vezeklő zarándoklatra indul Rómába és Aachenbe, mert véletlenül megölte Johannes de Ache apját.⁸⁴ Ugyancsak Rómába és Aachenbe zarándokolt el a thorni Arnold Lorber is 1372-ben, mert meggyilkolta Johann Limpachot. Tettét követően kártérítést, vérdíjat fizetett, és kötelezettséget vállalt a vezeklő zarándoklatra.⁸⁵ 1382-ben Braunschweig (Braniewo, Lengyelország) város tanácsa úgy rendelkezett, hogy a gyilkosságot elkövetőknek a vérdíj megfizetése után zarándoklatot kell tennie Rómába és Aachenbe.⁸⁶ A bűncselekmények ilyen jellegű lezárásához mindkét érintett fél beleegyezésére szükség volt. Altstadt Thorn magisztrátusának feljegyzései között számos példát találunk arra, hogy a gyilkosságot elkövetők anyagi jóvátételt fizettek és vezeklő zarándoklatra indultak.⁸⁷ A danzigi forrásokban is van példa ilyen jellegű kiegyezésre a bűnös és az áldozat családja között.⁸⁸

A középkori Európában a helyettes zarándoklat gyakorlata is ismert volt, így Poroszországban sem számított ritkaságnak. Több testamentum szólt arról, hogy a végrendelező valamennyi összeget hagyott azért, hogy helyette valaki más teljesítsen be egy zarándoklatot. A danzigi Margaretha asszony, Arnd Becker felesége 1473-ban végrendeletében 40 márkát hagyott egy Rómába, Assisibe és Aachenbe menő zarándokútra.⁸⁹ 1477-ben egy thorni asszony 17,5 márkát hagyott arra a célra, hogy egy zarándok elmenjen a Szentföldre a Szent Sírhez.⁹⁰

A Hanza-városokban a zarándokok csak a városi tanács engedélyével kelhettek útra. Ezt 1367-ben Rostockban határozatban is rögzítették, majd 1419-ben Wismar városában megismételték.⁹¹ A porosz városokban a magisztrátus engedélye mellett a tartományúr (azaz a Német Lovagrend, vagy a porosz püspökök) jóváhagyására is szükség volt a zarándoklatokhoz. Az ilyen írásos engedély (*salvus conductus*, *Geleitsbrief*) garantálta a zarándokok által hátrahagyott ingó- és ingatlan vagyoni jogi védelmét, amíg azok tulajdonosa úton volt a kegyhelyek felé.⁹² 1450-ben Kulm (Chełmno, Lengyelország) püspöke írást adott arról, hogy engedélyezi a Rómába induló zarándoklatot.⁹³ 1426-ban Altstadt Thorn tanácsa a nagymester beleegyezését kérte, hogy a városból a zarándokok útra kelhessenek Aachenbe.⁹⁴ Amíg a városlakóknak az adott város tanácsától, a parasztoknak földesuruktól kellett engedélyt kérni, ha zarándokútra akartak indulni, ahogyan ezt egy 1400-ból származó fel-

⁸³ Krötzel, Christian: Über die Ostsee i. m. 141,

⁸⁴ Kirchliches Urkundenbuch der Neustadt Thorn i. m. Nr. 5.

⁸⁵ Uo. Nr. 12.

⁸⁶ CDW III. Nr. 144.

⁸⁷ Księga ławnicza Starego Miasta Torunia (1428–1456) I-II. Wyd. Ciesielska, Karola–Tandecki, Janusz. Toruń, 1992–1993. itt: I. Nr. 44, 118, 561, 562. és II. Nr. 1638.

⁸⁸ Tandecki, Janusz: Wallfahrten i. m. 105.

⁸⁹ Uo. 110.

⁹⁰ Księga długów miasta Torunia i. m. 215.

⁹¹ Röpcke, Andreas: Von der Ostsee nach Thann i. m. 313.

⁹² Tandecki, Janusz: Wallfahrten i. m. 99.

⁹³ UBC I. Nr. 552.

⁹⁴ OBA Nr. 4598.

jegyzés tanúsítja: „*Daß kein Mann forthin aus dem Lande entweder in die Heil Orter noch anderswo ziehe, Er Thue denn es mit dem Willen des Herrn, unter dem Er geseßen ist*”.⁹⁵ A városi könyvekbe feljegyezték azt is, hogy egy zárandoklaton lévő polgár távolléte alatt gyermekei felett ki legyen a gyám. 1410-ben például a zárandokútra induló Thomas Steyeres thorni polgár gyermekeinek Niclos Goldew lett a gyámja.⁹⁶ Pénz hiányában a szegényebbek ritkábban vállalkoztak Poroszország határain kívül zárandoklatra. Azok, akik távoli helyekre indultak, általában saját vagyonukból fedezték az utazás költségeit. 1475-ben Hanus Kober thorni polgár felesége, Kathe 15 márkát szánt egy Rómába tervezett zárandokútra („*wil die Kethe nehmen 15 mr. mit ir uffin Rohm wegk*”).⁹⁷ Arra is volt példa, hogy egy zárandoklathoz többen is részt vettek a szükséges pénz összegyűjtésében, mert az ilyen célra adakozók szintén részesültek a zárandokok bűnbocsánatából (általában a zárandokoknak járó búcsú harmadát kapták). 1473-ban például egy danzigi asszony, Hedwig Schonowsche 2 márkával járult hozzá egy szentföldi peregrinációhoz.⁹⁸ Elbing (Elbląg, Lengyelország) városából 1409 és 1515 között 145 olyan végrendelet maradt fenn, amelyekben kegyes céllal (*ad pias causas*) egyháznak tett adományok is szerepeltek. Általában a végrendeleti összegek 20%-át szánták ilyen célra, s ebből 13%-ot kifejezetten zárandoklatok támogatására hagytak.⁹⁹

---

⁹⁵ Thorner Denkwürdigkeiten von 1345-1547. Hrsg. Voigt, Albert. *Mitteilungen des Copernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn* 13 (1904) itt: 26.

⁹⁶ Liber scabinorum Veteris Civitatis Thorunensis 1363–1428. Ed. Kaczmarczyk, Kazimierz. Toruń, 1936. Nr. 841.

⁹⁷ Księga ławnicza Starego Miasta Torunia (1456–1479). Wyd. Kopiński, Krzysztof–Tandecki, Janusz. Toruń, 2007. Nr. 59.

⁹⁸ Tandecki, Janusz: Wallfahrten i. m. 102., 112.

⁹⁹ Kubicki, Rafał: Formy pobożności w mieście późnośredniowiecznym w świetle zapisów na rzecz kościoła i biednych w testamentach elbląskich (XV–początek XVI wieku). *Zapiski Historyczne* 76 (2011) 2. sz. 7–26. itt: 25.